Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Političko-pravni i zakonski položaj Grada Sarajeva u sistemu lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini: mogućnosti reforme nadležnosti i teritorijalne organizacije: Grad Sarajevo_reforma nadležnosti i teritorijalne organizacije

Pejanović, Mirko

2022-11-28

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/07f0122d-6c91-49ca-a5aa-099af00c1f3e

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

DOI: 10.5644/PI2022.204.12

SARAJEVO ĆE BITI, SVE DRUGO ĆE PROĆI

Amir Vuk-Zec[1]

autor: Mensur Demir

Abstract: This is theoretical work for better understanding what Sarajevo is today. Since the focus is on contemporary society, our work begins with the concept of the rhizome, which Gilles Deleuze and Felix Guattari used as a metaphor to explain the nature of knowledge, information, and social relation. This concept applied information age defined in works Manuel Castells. The rise of the networking society, they application in actual life in town. In this work after highlighted some od phenomena of the world today analyzing urban layers in memories of the Sarajevo, from period when Sarajevo establishing, when ottoman empire era rule in Bosnia, Austro-Hungarian period, and rule in the both Jugoslav era and finely, and finely reflex on post-Dayton position like capital town in independent state BIH, and what that happen in space. One part of our analyzing is to discover what kind of the rule was dominate in history of the town. Very important focus in this work is to clear fined definition, what is Sarajevo today, and why this city, lost your competition like town and disappear in concept the Canton Sarajevo. We are try to find reason of that position the town in organization today, and try to give some suggestion, how to find some solution for better thinking about the city region. Today is divided town, and we have to try to find solution for charismatic position in the future of the town. It will be imagination, like tools which help to find light in the end.

Keywords: rhizome, networking fluid society, building code, memory of the town, imagination

[1] Studio Zec doo, Sarajevo, info@studiozec.ba

Grad je biće – Bogdan Bogdanović

O gradu kao "najvećem izumu čovječanstva", kako je napisao u predgovoru jedne od najsvježijih knjiga o ovoj materiji Ben Wilson (2021) u knjizi Metropolis, napisane su knjige i knjige, od čuvene "biblije" na tu temu, kultne knjige Lewisa Mumforda (2006) "Grad u Istoriji", ili magične poetične proze u "Nevidljivim gradovima" Itala Calvina (1972), preko maloprije spomenute, do onih neznanih koje se sada pišu. Date su mnoge definicije, a grad kao živa materija stalno izmiče krajnjoj definiciji i nudi se novim. Tako je i sa Sarajevom. Sarajevo i njegova silueta se pamte, kada se s nekog od njegovih vidikovaca pogleda tepih od grada. Tada kao nad kakvom magičnom "kristalnom kuglom" gledate kako se zrcali život u toj nakupini kuća i ljudi među njima. Gosta vašeg i grada uvijek treba prvo odvesti da Sarajevo vidi "odozgo", da ga shvati. Kada ga sagleda u toj jedinstvenoj i zavodljivoj silueti, jer to je zavodljivost svih gradova koji se ugnijezde između nekih brežuljaka i razliju se po padinama prema dolinama u koje se sliju, uvijek "zvoni" ona čuvena rečenica našeg nobelovca Ive Andrića (1973):

> I u koje god doba dana i sa koga god uzvišenja bacite pogled na Sarajevo, vi uvijek i nehotice pomislite isto. To je grad. Grad koji i dotrajava i umire, i u isto vreme se rađa i preobražava.

Namjera ovog pisanja je da se sačuva "biće grada" jer, kako reče proto majstor Bogdan Bogdanović, mag arhaične misli o gradu, samo grad koji ima dušu i auru je živ. Vidjeli smo u ovom svjetskom eksperimentu sa zatvaranjem gradova zbog pandemije kako je moguće da i grad bude leš, na samrtnoj postelji. Ne može nikad priroda tako jezovita, odbojna biti kao pusti i napušteni gradovi. Tada su svi izgledali kao mrtvac koji zjapi otvorenih usta, a ne diše. Ne ponovilo se.

Sarajevo kao rizom

Sadašnje stanje u planiranju i upravljanju prostorom u gradu Sarajevu najpreciznije je opisano pojmom rizoma. Postupno ćemo detektovati to stanje, probati naći uzroke, sagledati posljedice i dati preporuke, da bi se mogao razviti dijalog o ovoj živućoj problematici grada. Šta je rizom?

Ovaj botanički pojam,[2] podanak, korijen koji se neprestano obnavlja i samoinicijativno grana u raznim direkcijama, filozof Gilles Deleuze i

[2] Rizom (od grč. *rhizóō* = "masivni korijen") – u botanici i dendrologiji – jest modificirana podzemna stabljika nekih biljaka, koja se obično nalazi pod zemljom, često ima korijen koji izrasta iz čvorova.

pshioanalitičar Felix Guattari u svojim radovima i knjigama, kao što je to kultna knjiga "Kapitalizam i šizofrenija 2 – Tisuće Platoa", uveli su za bolje razumijevanje, upravo, šizofrenije današnjeg vremena, koje kapital kao preovladavajući odnos, danas, u ovoj globalizaciji relacija na svijetu, definitno proizvodi. Evo njihove definicije:

> Sažmimo glavna obilježja rizoma: za razliku od stabala ili njihovog korijena, rizom spaja bilo koju točku s bilo kojom drugom točkom, a te njegove značajke nisu nužno povezane sa značajkama iste prirode. On služi vrlo različitim znakovima režima, pa čak i neznakovnim stanjima. Rizom se ne može svesti ni na jedan ni na mnogostrukost… Nema ni početak ni kraj, već uvijek samo sredinu "milue" (franc., milje kao životna sredina) … za razliku od stabla, rizom nije predmet reprodukcije… Rizom je anti genealogija. (Deleuze i Guattari, 2013: 29)

Rizom je za njih nešto nepredvidivo, fraktalno u svom cvjetanju, razvijanju i metastazi, nešto što se grana u njemu razumljivim pravcima, neuhvatljivo, ali aktivno. To su samoproglašeno tijelo bez organa, bez potrebe za pravljenje nekog složenijeg zaokruženog pojma. "Ni glave ni repa" bila je naša poslovica za takve pojave i ponašanja među nama.

Današnja dijagnoza stanja "o vladanju" prostorom, ujedno i odgovor na te pulsirajuće promjene, jest upravo da smo u jednom, ponavljam, stanju *rizoma*, koje ćemo u ovom tekstu dalje probati da razumijemo, svjesni da nam definicija izmiče, zbog logike ovog vremena u kojem ovo pišemo.

Prvi jasni korak je dijagnostika, detekcija stanja, jer tu se krije i ozdravljenje, kao i rješenje. "Neće niko ozdraviti, dok ne shvati da je bolestan", tako je negdje u nekom svom "znaku pored puta" o toj logičnoj pretpostavci jasno i britko napisao Ivo Andrić.

Kako postadosmo rizom?

Sarajevo je prošlo kroz vremensku petlju

Svašta ovaj grad pamti. Zato ga i volimo, jer nam ima šta reći i naučiti nas. Pamti on prirodne nedaće i nepogode, ali najbolnije su one od onih koji ga pokušaše razoriti, od Eugena Savojskog, preko ratnih razaranja u Drugom svjetskom ratu, do ove najbolnije posljednje destrukcije, devedesetih godina. Sarajevo je u tom posljednjem turbulentnom vremenu prošlo kroz jednu "vremensku crvotočinu", tačnije vremensko-prostornu petlju. Bolno i tragično smo katapultirani iz onog vremena, kolektivnog poimanja prostora i organizacije života, u ovo rigidno današnje stanje u kojem pulsiramo, ali

kroz traumatični rat koji još traje. Mi do danas nemamo sociološki i filozofski obrađen taj eksperiment, jer još nas anestezirane drži silovitost onoga što nam se desilo i, kao neka gravitacija, ne da nam da odlepršamo u bolje. Svaki Sarajlija je morao više puta "prevrednovati sve vrijednosti", da jasno asociram na Ničeovu knjigu i potrebu kojom se on obraćao dekadentnom devetnaestom vijeku, koji je upravo u ovom gradu ubijen. Da, svako od nas je sastavljao po više puta te tablice nekog vrednovanja svijeta, bez kojeg nema razumna bivstvovanja. Ukrajina nam je sada svjedok licemjerstva svijeta koji je Niče s pravom prezirao, a čiji samrtni ropac sada slušamo. Kako definisati ovo "tekuće vrijeme" koje bježi jasnoj definiciji, jer ovo nije više svijet koji smo do sad znali?

"Fluidni život se hrani nezadovoljstvom samim sobom… iz tog razloga, pojava fluidnog modernog društva nagovijestila je propast utopije sa težištem na društvo i uopšte propast ideje dobrog društva" (Bauman, 2009) – ovo su neke od jasnih definicija stanja ovog društva iz knjige lucidnog sociološkog analitičara Zygmunta Baumana. Uz njegove radove treba dodati, za mene, kultnu knjigu za razumijevanje svijeta danas *Netokracija*, gdje dvojac iz Skandinavije Alexander Bard i Jan Söderqvist vivisekcijski svojstveno današnjim "rokerima" među misliocima, precizno definiraju stanje. Svijet se dijeli na *netokrate* – dobro umrežene elite moći i kontra njih *konzumetarijat*. To je promjena paradigme kojoj svjedočimo, pa kažu:

> Kapitalisti će postati pod klasa koja će se morati zadovoljiti korišćenjem starih i drugih raznih informacija, dok će Netokracija – mrežna elita odnositi nagradu moći, statusa iskustva i zadovoljstva … Oni, naime nadziru znanje i samim time mogu stvoriti pozornost koja je vrijednija od bilo čega drugog … Pozornost je važnija od svega ostalog. (Bard i Söderqvist, 2003: 205)

Dokaz da je svijet postao jedan veliki reality show. Pa iz tog svijeta nam je i došao Trump i mnogi današnji državnici. Sve je ovo refleksija na tehnologiju kojom se navodno služimo, ustvari mi služimo njoj i preko nje gore spominjanoj netokratskoj eliti. Danas je sve tehnologija. Danas smo mi pripadnici jednog umreženog informacionog svijeta. U strukturi tog svijeta u koji smo upleteni, Manuel Castells, kao sociolog, analizira odnos nove paradigme i prostora i kaže:

> Prostor je izraz društva … drugim riječima: prostor nije fotokopija društva, već njegov izraz. Dinamika sveukupne društvene strukture formira prostorne forme i procese … Zaista, prostor je kristalizovano vrijeme … Stoga izlažem ideju da

> postoji novi prostorni oblik karakterističan za društvene prakse koje dominiraju i oblikuju umreženo društvo: prostor tokova. (Castells, 2018: 576-577)

Sada se upravo trasiraju ti novi umreženi tokovi, pa i nad ovim gradom. Sjetimo se da nas je u jeku pandemijskog lockdowna upravo simbolično nadletio "redenik satelita" Elona Muska.

Ovi navedeni primjeri analiza sadašnjeg stanja svijeta jasno daju odgovor na smjelo postavljenu tezu prolaska kroz vremensku petlju koju smo doživjeli. Ovo što nam se desilo zbunilo bi i uređenija društva u mirnodopskim okolnostima, a ne naše društvo koje još živi doktrinu šoka. (Klein, 2008)

Sarajevo i čovjek su uvijek bili zajedno

U ovom sloju analize dotakli bismo se upravo layera i nanosa tadašnjih svjetonazora koji su uslovili bilo urbaniteta i duh ovog grada.

Prostor današnjeg Sarajeva pamti i ima dokaze o tome da je bio naseljen ljudima još od neolita, kao što su lokaliteti Debelog brda i Butmira, istina nedovoljno promovirani i pomalo zaboravljeni od ove pulsirajuće novije historije. Zatim, tu su jasni slojevi perioda kada je ovde boravila rimska kultura, pa vam današnja glavna ulica, Titova, leži u istom pravcu gdje je nekada bio "cardo decumanus", kojem su ti najveći inžinjeri antičkog svijeta u urbanim potezima davali pravac tadašnjeg kretanja iz rimskog naselja na Termama na Ilidži.

Sarajevo je, u ovom današnjem obliku o kojem govorimo, formirano širenjem i dolaskom tada dominantne Turske imperije na Balkan i njenog širenja prema zapadu, koja je svojom logikom i tadašnjim svjetonazorom formirala jedan od najznačajnijih i najljepših šehera, kako se titulirala veća gradska cjelina u to doba. To su nam znatiželjni putopisci koji ga pohode s istočne i zapadne strane ostavili u svojim spisima. Da, tadašnje Sarajevo je svojim položajem plijenilo. Okolna brda i padine su "plakale", jer niz njih su se slijevali potoci kroz prirodne bašte i voćnjake. Bistrički potok, Mošćanica, Koševski potok, Kevrin potok, Soukbunar, Buća i Boljakov potok su samo neki od toponima koji su sada definicija nekog prostora, a nazvani su po tadašnjim vidljivim vodenim tragovima u pejzažu urbanog. Znamo koliko je voda bila i ostala presudna za ljudska staništa, a Sarajevo je definisano njome, mada nema veliku rijeku. Treba imati imaginacije i zamisliti grad iz tog vremena i gledati ga u tom kontekstu da bi se shvatilo koliko je to bio iznenađujuće slobodan grad, bez fortifikacija, bedema oko sebe, grad koji se razlio tu oko Miljacke i počeo penjati po okolnim brdima logikom tadašnjeg odnosa do

prostora, od kojeg trebamo učiti, a ne zanemarivati njegove poruke. O tome u tekstu kasnije. Tako slobodne forme lak je bio plijen za Eugena Savojskog i njemu slične gradomrsce.

Grad kao ispružena nit

Nije ni čudo da je Sarajevo zavodilo mnoge tadašnje putopisce. Najbolji prikaz i analiza tog perioda razvoja grada i njegovih najbitnijih komponenata koje se i danas daju čitati u tkivu grada mogu se naći u biser-knjizi arhitekture ovog podneblja autora Dušana Grabrijana i Juraja Neidhardta "Arhitektura Bosne i put u suvremeno". Malo je knjiga na svijetu iz arhitektonske baštine da su na ovakav način, sistematski i grafički obradili zatečeno narodno graditeljstvo koje će kasnije neko prozvati vernakularnom arhitekturom, arhitekturom koja je protkana životnim odnosom zatečene prirode, njene topografije i morfologije graditeljstva, koja čini *genius loci* svakog staništa, što čini da svako tako stvoreno mjesto iskreno zrači i bude jedinstveno, a da je ujedno dio bogatstva i doprinosi različitosti svijeta. Tako da se i gradovi kao i ljudi razlikuju po onome po čemu su slični – kako nas je Aristotel učio. Za razliku od navodne "moderne", koja je svuda ista, time i dosadna, vernakularna arhitektura ima karakter. To je graditeljstvo koje čini simbiozu prirode i čovjekovog nauma i htijenja.

Prava arhitektura vas u susretu sa sobom učini šutljivim – jednostavno zašutiš. Takav je osjećaj kad odozgo pogledate na Sarajevo. U spomenutoj knjizi, koja je dvojezično obrađena i štampana pedesetih godina prošlog vijeka, grafički, uz jasne i kratke citate, analiziran je odnos grada i okoline, čaršije kao njegovog središta i okolnih mahala – stambenih četvrti, organizacije tih mikrorejona za življenje, do analize inventivne i osnovne ćelije svakog grada, stambene jedinice – danas stana ili nekad kuće za stanovanje za tadašnje proširene porodice. Predgovor toj knjizi radio je vodeći arhitekta dvadesetog vijeka Le Corbusier, kojem je tridesetih godina prošlog vijeka saradnik bio upravo profesor Juraj Neidhardt, rođeni Zagrepčanin, duhom Sarajlija, koji se zaljubljuje u arhitekturu grada Sarajeva i na nagovor prijatelja iz Slovenije Dušana Grabrijana napušta velikog majstora Le Corbusiera i odlučuje se za život i praksu arhitekte u Bosni pa do kraja života gradi i pravi Sarajevo. Sarajevu su ljudi sa strane davali jak pečat. Valjda inspirisani njegovim karakterom. Kaže se da se sa strane u šahu bolje vidi.

Slojevi orijentalnog Sarajeva

Kada razlažete te urbane slojeve Sarajeva, to vam je kao da gulite luk, sloj po sloj, do središta – kako to opisa naš veliki pisac Dževad Karahasan, veliki zaljubljenik ovog grada. Razložimo te komponente nastanka tadašnjeg Sarajeva, koje se i danas jasno čitaju. Gradovi organizovani po milet koncepciji, gdje je život bio aktivan za dana i slijevao se prema čaršiji i odvijao u tom prostoru trgovine, da bi se navečer povlačio u mahale, a u čaršijskim hanovima su ostajali putnici namjernici. Skupite pa raširite prste jedne ruke i eto vam znaka kako je pulsiralo tadašnje Sarajevo, kako to danas većina gradova i živi. Svaki downtown današnjih velikih gradova je jakog dnevnog intenziteta, da bi navečer bio ispražnjen i umiren.

Srce je u čaršiji

Baščaršija, sarajevska, ostala je jedina autentična čaršija na Balkanu, jer ona u Skoplju, koja joj sliči, ne živi kao sarajevska. Sljedeća takva je na dva sata leta prema istoku. To je i danas srce grada, koji sada živi tempom prilagođenim ovom vremenu. To je downtown tadašnjeg Sarajeva. Univerzalnost ovakvog urbanog prostora i njegova glavna osobina je da se uspijeva prilagoditi datim uslovima. Današnji urbanisti nikako da nađu formulu za ovakve pulsirajuće urbane prostore. To su unikatni prizori i demonstracija zanatskog ručnog rada, koji će dolaskom robotike i vještačke inteligencije imati muzejsku vrijednost istinskog performansa, gdje će se buduće generacije čuditi šta je čovjek bio sposoban učiniti svojom rukom, kao što se danas djeca čude kada vide kravu kada je muzu.

U čaršiji se uvijek znalo

Čaršija u svojoj organizaciji ima jasnu hijerarhiju. Prvo su duhovni, sakralni objekti džamije, kao izvor svega.

Eto vam jedne od prostornih lekcija ovog grada. Oko takvih prostora transcendentalnosti i duhovnosti organizovani su pragmatični javni životni prostori. Bezistani – tadašnje robne kuće ili shopping centri tog vremena koji su građeni od postojanog materijala, uglavnom kamena, vrše istu tu funkciju i u ovom vremenu. Danas u Sarajevu egzistira Gazi Husrev-begov bezistan, najbolji shopping centar. Duguljasta, trobrodna kamena građevina, prizemna, s centralnim koridorom, ujedno natkrivenom ulicom. Taj osnovni brod

građevine je u presjeku povišen, kroz njega ulazi dnevno svjetlo i prirodno ventilira. To je objekat iste namjene i forme skoro pet stotina godina. Toliko pametno projektovan i napravljen da ima svojstvo vječne forme. Takve su vam namjene i javna kupatila – hamami, današnji moderni spa centri. Sarajevski hamam, dvokupolni objekat, sigurno je jedan od najočuvanijih hamama na svijetu, ali po meni, nažalost, danas je zadužbina jednog čovjeka. Ta logična prostorna hijerarhija se osjeti i danas u prostoru čaršije i ko prvi put u nju uđe, osjeća se sigurno, a to je prvi znak intimnog prostora. Intiman prostor je onaj koji nas na trenutak oslobađa arhetipskog, primordijalnog straha u nama od kojeg smo satkani, jer biti orijentiran u prostoru, smješten, znači biti siguran. Čaršija, kao i cijelo "staro Sarajevo", primjer je dobro orkestrirane urbane cjeline, s jasnim pravcima kretanja, volumenskom prostornom hijerarhijom objekata, vertikalnim orijentirima i domenama. To jeste jedna bezvremenska prostorna gramatika s izraženim prostornim sintaksama.

Mahale – sustainable living

Drugi sloj onog luka, sloj oko sredine, tj. čaršije, jesu mahale – stambene četvrti u kojima se stanuje i živi. Čaršija je za poslovanje i javni život, a mahale su sve što to nije. U čaršiji ljudi poznaju jedni druge, a u mahali se znaju. Kuće su jedna drugoj izmicale poštujući nepisano pravilo "prava na pogled" i tiskale se jedna uz drugu. Kult komšiluka je bio zakon i bila je poslovica da je komšija bliži od brata. To je bila forma jedne "komune", povezane religijom i običajima. Danas se doktorati pišu o tom famoznom "sustainable living", samoodrživom načinu života koji se u Sarajevu njeguje vijekovima. Sve te mahale, s kućama koje kao da su krenule nizbrdo pa zastale, imale su svoja groblja, bijele nišane u travi. To su bili mali parkovi. Ljudi u tim mahalama i dalje žive s pogledom na groblje ili u neposrednoj blizini. Oni žive uz tu stalnu opomenu o prolaznosti koja je sigurno bila i uzrok njihovog odgođenog odnosa prema životu, neke vrste lijenosti i izbjegavanja naglih i plahovitih odluka, jer je u Sarajevu uzrečica vjernika "ako bog da" vidljiva, jer gledaš u taj simbol privremenosti na ovom svijetu.

Kuća je kao i čovjek, puna dualnosti

Kao i ovi prethodni slojevi Sarajeva, i bosanska kuća je svijet za sebe. Ona je najčitljiviji primjer te filozofije Istoka, koja se kao prva upisala u ovaj grad, jer će se kasnije dolaskom Austrougarske Sarajevo razvijati logikom zapadne

misli. Istok je *horizontala*, a zapad *vertikala*, pojednostavljeno rečeno. Zato je *pravi ugao* simbol čovjeka u prostoru. On je proizvod njegovog uma, jer ga u prirodi nema, a sadrži *horizontalu* u kojoj se čovjek odmara, sanja, voli, ljubi, boluje i *vertikalu* u kojoj je aktivan, u kojoj radi i kreće se. Orijentalna kuća, kao što je i Svrzina, dijeli se na javno i intimno kao i svako od nas. Kuća je kao i čovjek. Dalje se može čitati niz dualnosti između otvorenog i zatvorenog prostora, lagane konstrukcije terasa i teških zidova iza.

Okcident spreman da divani s Orijentom

Dolaskom Austro-Ugarske monarhije promijenio se princip odnosa prema gradu. Kad je Bosna prešla iz ruke u ruku, od nekada jakog u ruke trenutno moćnijeg, promijenio se i način života koji je ova velika sila sa sobom donijela. Počinje "modernizacija Bosne" kako neki vole reći, a ustvari to je period industrijalizacije svijeta, ali i kolonizacije. Sarajevo počinje poprimati elemente srednjoevropskog grada s tramvajskim saobraćajem kao bitnom odrednicom grada. Monarhija pruža željeznicu prema istoku i jugu države i povezuje Sarajevo s ostalim dijelovima. Grad dobiva sve potrebne atribute tadašnjeg življenja u gradu. Prvi put se uvodi urbanistički red. Grade se katedrale, teološke škole i bogoslovije, zgrade uprave i zakonodavne vlasti, kao zgrade zemaljske vlade, suda, bolnice i zgrade javnog gradskog života najvišeg standarda tadašnjeg življenja. Fascinantno je očitavati kako se Austro-Ugarska monarhija ozbiljno i pošteno odnosila prema ovom gradu. Pozicioniranje zgrade Zemaljskog muzeja, vrhunskog arhitektonskog djela Karla Paržika, na livadi onkraj grada, gdje se danas smještaju bezlični kubusi Ikea lanca, koji su sada kapija svih gradova Evrope. To jasno kazuje da su oni dugoročno razmišljali o ovom prostoru i predvidjeli da će to biti novi centar grada. U tom kratkom periodu udahnuto je u logiku grada i izgrađeno mnogo. Dolazak Austro-Ugarske zatiče orijentalno Sarajevo u dekadentnom stanju i normalno da se radikalno pristupa gledanju na grad. Tada se počinje stvarati onaj čuveni arhitektonski koloplet, što je specifičnost Sarajeva sada. Vijećnica u čaršiji, kasarna Jajce u mahali, kasarne pod Bistrikom… Samo u Sarajevu u tako malom prostoru vi danas šetnjom kroz pješačku zonu, prolaskom pored Katedrale, tipičnim profilom ulica evropskog grada, uranjate i utapate se u sitnu strukturu, u "mjerilu čovjeka" izgrađenu matricu. To su senzacije za tijelo i to danas simuliraju u mnogim Disneylandima i outletima, ali to je "fake old news", dok je u Sarajevu to stvarno utisnuto u mentalno poimanje ovog grada. S pucnjem Gavrila Principa, koji se desio na najvažnijem

korneru ili uglu za današnju Evropu, otišla su carstva svjetska iz njega i ono je postalo "nevoljeno dijete" nove kraljevine. Završeno je doba carstva, jer su sarajevskim atentatom nestala skoro sva evropska carstva i otvorilo se doba katastrofe ili zanimljiva vremena, kako reče genijalni britanski historičar Eric Haubsum. Taj kratki dvadeseti vijek koji je donio promjena kao sva historija ljudskog roda do tada, počeo je 1914. godine sarajevskim atentatom, a završio opet nizvodno od mjesta atentata na drugom mostu uz obale Miljacke, kad je ubistvom dvije mlade osobe počela agresija na Sarajevo i gdje je moderna Evropa ubijena. Sve to pamti ovaj grad. Grad koji je tek nakon priznanja BiH kao nezavisne republike postao njen glavni grad i prvi put nakon svog osnivanja odlučuje sam o sebi, mada uz prisustvo protektora.

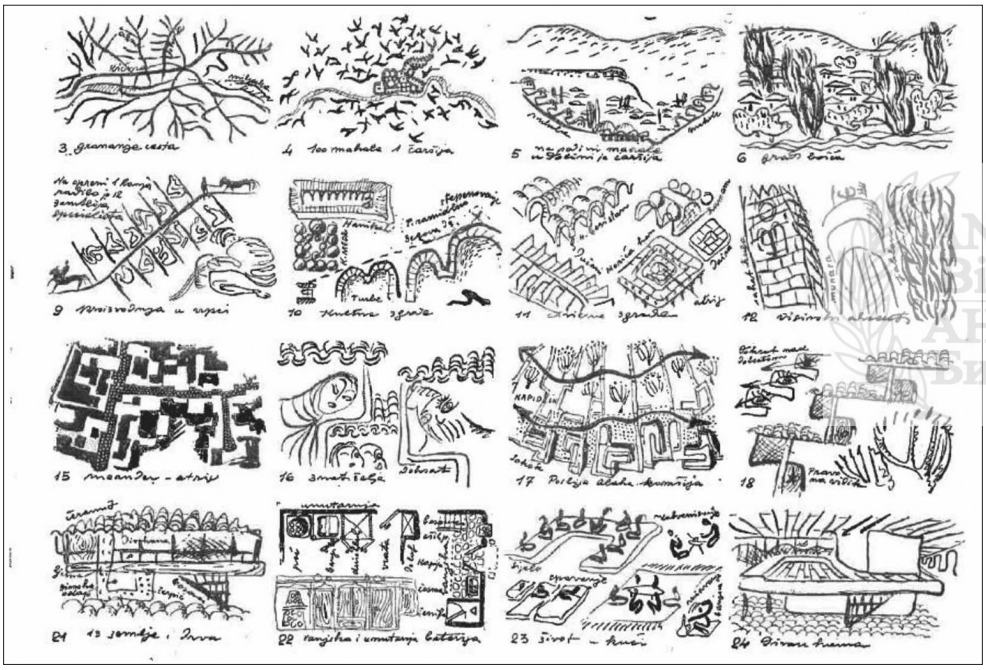

Skice iz knjige autora Dušana Grabrijana i Juraja Neidhardta "Arhitektura Bosne i put u suvremeno", 1957.

Nikad potpuno svoj na svome

Odlučivali o njemu i gradili ga iz Istanbula, Beča, Budimpešte i Beograda, danas Brisela i Washingtona, a on to pamtio i upijao u sebe. To je ta zavodljiva heterotopičnost Sarajeva. Kada iznajmite sobu u hotelu Evropa, pogledom na čaršiju s kojom se dodiruje vi ste pogledali na Aziju – na Istok. Okrenete se

i pogledate na suprotnu stranu i gledate na Evropu – na Zapad… Taj hotel naš književnik Dževad Karahasan smatra semantičkim središtem identiteta grada.

Sarajevo spremno prihvata modernu

U novoj Kraljevini SHS, koja će se pretočiti u Kraljevinu Jugoslaviju, Sarajevo dobija nove slojeve koji prate svjetska zbivanja. To je period kada moderna razgrađuje eklektiku i dekadentnost arhitekture devetnaestog vijeka. Tragovi i dometi koje moderna ostvaruje u Sarajevu sigurno su među najiskrenijim i najautentičnijim na Balkanu, jer inspiraciju crpi iz bogatog narodnog graditeljstva i modernosti koju je začela još Austro-Ugarska monarhija. Smjelo se, u to skroz nedefinirano tkivo, ugrađuju bitni objekti arhitekata moderne, od Bajlonovih modernih vila, preko zgrada burze rada, ugaone neprimjetne kuće, ali majstorskog manira djelovanja u gradu, zgrade Fiskulturnog doma, Zlokovićeve poslovne zgrade na prvim "V" stubovima u prizemlju, do remek-djela moderne u gradu, ugaone kuće braće Kadić i njihovog paviljonskog naselja na Džidžikovcu, koji je ravan Stuttgart Weissenhof Estateu Miesa van der Rohea. Otvorenost i preduzimljivost tadašnjeg Sarajeva privlači mnoge mlade arhitekte. Prepoznali su u orijentalnom pristupu principe modernosti i kubičnost starog Sarajeva i transponovali ga u moderan izraz. Moramo naglasiti da je to bio autentičan i originalan odgovor moderne na ovim prostorima. Sarajevska moderna jedinstvena je, jer to je princip "moderne" koja štuje i koristi četverovodni krov, počev od Kadićevih prvih kuća u mahali (kuća familije Kopčić) do Neidhardtovih kuća za samce i remek-djela malog urbanizma – minikompleksa na vrhu Džidžikovca, autora Andrije Čičinog Šaina, koji na principima filozofije gradnje Grabrijana i Neidhardta umotava zatečenu džamiju avlijskim zidom nad kojim su se nadvisile dvije manje četverovodne kuće s više stanova, a koje su u suprotnosti sa stambenim blokom na zapadnom kraju tog zida. U ovoj maloj prostornoj gesti, ali monumentalnoj u poruci, sadržan je sav sukus građenja u Sarajevu. Nakon ovog perioda u socijalističkom Sarajevu se bilježi ekspanzija oličena u novim stambenim četvrtima i urbanizmu širokih poteza. U tim slojevima istinski znalci mogu prepoznati modele građenja koji su i danas aktuelni i koje treba izučavati kao svjetske primjere humanog građenja u jednom kolektivnom sistemu i takvom pristupu djelovanju u prostor. Danas naselje Grbavica može biti primjer paviljonskog urbanizma i kolektivnog vlasničkog odnosa i njegove humanosti naspram rigidnosti takvih naselja tadašnjeg istočnog bloka ili špekulantnog odnosa kapitala koji danas dominira gradnjom Sarajeva i ekstremnom privatizacijom

koja se nametnula nakon Dejtonskog sporazuma. Od sedamdesetih do zlatnih osamdesetih koje će kulminirati organizacijom Zimske olimpijade 1984. godine, Sarajevo proživljava svoje Periklovo doba u Jugoslaviji. Osamdesetih godina Sarajevo će biti alternativna perjanica kulturnih zbivanja u bivšoj zajedničkoj državi i, mada nepriznato od centara tadašnje države, dominirat će u sportu, muzici, biti centar rok-scene Jugoslavije, od kulture do filma, teatra, likovne scene i izrazite autentičnosti u arhitekturi. Simbol tog vremena sigurno je Skenderija, master-djelo profesora Živorada Jankovića i Halida Mulahasilovića, još jedno svjetsko arhitektonsko djelo u Sarajevu. Pravi primjer "novog brutalizma" u arhitekturi koji je tada vladao svijetom i njegova refleksija u Sarajevu. Tada su društva pravila javne prostore za dobrobit svih, bila su senzibilnija. Radili su ih u maniru brutalizma kao postratni odgovor u arhitekturi i potreba čovjeka za sigurnim i čvrstim zdanjima. Taj objekat je bio uspjeh cijelog grada. On je postao hram kulturnog i sportskog života Sarajeva. Danas u ovom svijetu beskompromisnog neoliberalnog kapitalizma, on kao i njegovi dvojnici u svijetu pate od nebrige onih koji ga naslijediše. To je vrhunsko djelo tog izraza. Sarajevo se tih godina naglo urbanizira i poprima obrise kakvi imaju svi novi gradovi. Ovi novi obrisi, za razliku od starih koji su bili svoji i posebni, uglavnom liče jedni na druge. Posebnost ove arhitekture je kolektivni odnos prema prostoru i vlasništvu nad njim. Sada se i nad tom fazom razvoja grada nadvija neumitna vremenska nostalgija, pa je i to djelovanje u prostoru interesantno i provociralo je izložbu u MoMA – Betonska utopija – Arhitektura u Jugoslaviji od 1948. do 1980, jer to je vrijeme jedne istinske i konkretno iživljene utopije koju ovaj prostor pamti. To su i reperni objekti tog perioda arhitekte Ivana Štrausa, dvojac UNIS nebodera, stambena naselja kao što su naselje Sunca i na Grbavici oko Shoppinga, zgrada televizije arhitekte Kušana. Gradnja tih objekata, kao što je sportska dvorana Zetra, autora Ludmila Alikalfića i Dušana Đape, bila je potreba za organizaciju Zimskih olimpijskih igara 1984. Pored niza sportskih objekata i stadiona potrebnih za takmičare, izgrađen je niz pratećih objekata kao što su bili hotel Igman autora Ahmeda Đuvića i hotel Vučko majstora i profesora Zlatka Ugljena, čije je ime nastavilo smjer njegovog učitelja Neidhardta.

Ožiljci u memoriji grada

Onda je došlo najgore po ovaj grad, vrijeme razaranja, gdje je arhitektura i njena reprezentativnost bila meta. Ovde je stvarno provođen urbicid. Zato je bila razorena poslovna zgrada dnevnog lista Oslobođenje, gorjeli su i

izdržali vatru dva sarajevska nebodera, za razliku od onih njujorških blizanaca. Gorjela je i Vijećnica… Mnogo toga je bilo devastirano, ali se u postdejtonskom periodu obnovilo i dobilo novu namjenu. Sada grad živi u agoniji neoliberalnog kapitala koji voli trgovati i špekulirati, a ne stvarati i promovirati nove vrijednosti. Sva ta globalna zbunjenost uz ovu novu tehnologiju prelama se i u Sarajevu i ono je opet svjedok vremena što se jasno čita na arhitekturi ovog grada.

Raskrsnica kao rezime

Da, upravo na raskrsnici kod Alipašine džamije je vječna i trajna izložba, materijalni dokaz uticaja na ovaj grad i njegov izgled. Tu kao na nekoj izabranoj izložbi ponosno stoje zdanja arhitekture koja bolje i rječitije od pisanog govore o vremenu u kojem nastadoše. Alipašina džamija svojom proporcijom i skladom smatra se najljepšom džamijom Sarajeva. Dijametralno od džamije je tipična austrougarska ugaona kuća kojom je trebala početi nova ulica za Marijin Dvor. Preko puta je najznačajnija ugaona kuća u Sarajevu, kuća profesora Kadića, remek-djelo jugoslavenske moderne. Dijametralno od nje je zgrada Higijenskog zavoda, tipična zgrada socrealizma, arhitekte Vase Todorovića, koji je projektovao i pejzažni stadion Koševo. Na drugom uglu je zgrada Crvenog krsta – zgrada češkog modernog pravca u arhitekturi, arhitekte *Helena Baldasara* koji je imao uticaja u Sarajevu. Odmah do nje je manje znana Neidhardtova ugaona kuća, a malo uz ulicu su njegovi stambenjaci. Na kraju dolje niz Koševski potok se podno Trebevića smjestila Skenderija, kao hram Hačepsut u drevnom Egiptu. Na ovoj važnoj raskrsnici kretanja u longitudinalnom gradu, kao u rezimeu neke knjige, skupljeni su arhitektonski uzorci koji tu svjedoče svako u svoje ime o svom vremenu nastanka i uticaju na Sarajevo. Na jednoj raskrsnici, kao u rezimeu grada, skupile se primjerne zgrade da govore.

Ko zna gledati, ovdje će shvatiti šta je to, da prostiš, Sarajevo.

Sarajevo će biti, sve drugo će proći

Ovom opsežnom analizom jasno smo potvrdili ono što je i esencija Sarajeva, a to je da je to jedna kontinuirana, heterotopična urbana sredina. Sarajevo je tako sačuvano do današnjih dana kao jedan "muzej na otvorenom", što aktivni gradovi ovakvih historijskih naslaga u suštini i jesu, komprimirano znanje u prostoru. Upravo ta mješavina, prostorni amalgam, čini ovaj grad

jedinstvenim. To je i najveći brend ovog grada. Vidite koliko se tu da slojeva očitati, od neolita, ilirske i rimske kulture, do nastanka tipičnog grada istočnih svjetonazora, na koje se nakalemila zapadna misao u vremenu austrougarskog perioda, pa onda novi nanosi tek formirane države na ovim prostorima, pojave moderne i stvaranja prvih kapitalističkih odnosa, i velike ekspanzije u socijalističkoj kolektivnoj svijesti, koja je, kao najmlađa, ostavila velikog traga u prostoru. Trauma razaranja i neminovne obnove sada u postdejtonskoj Bosni, po pravilima važećeg svjetskog neoliberalnog svjetonazora, svojom nas globalizacijom uvlače u gore spominjano "umreženo društvo". Upravo zbog toga ovaj grad je jedinstven, jer malo je urbanih sredina gdje se na njihovoj koži čita evolucijska nit nastajanja grada – te najveće potrebe čovjeka.

Urbana podsvijest Sarajeva

Sva ta djelovanja u prostoru imala su neka od svojih pravila. Trebamo se osvrnuti na to, da bi ga poredili s današnjim stanjem u prostoru. Za fazu nastanka Sarajeva iz doba osmanskog perioda govori se da su vladali takozvani "nepisani zakoni" koji karakterišu svaku vernakularnu arhitekturu. Ona svojim kolopletom materijala, oblika i potreba, uz datosti i uslovljenosti lokacije, tvori *genius loci* svakog urbanog mjesta. Nije to anemičnost i jednoobraznost današnje mas-produkcije. Ta nepisana pravila su ustvari ipak imala jasan i logičan izraz, a nedavno je na panel-diskusiji na forumu Bosna profesorica Amra Hadžimuhamedović navela da je postojao jasno napisan kodeks gradnje. To se u prostornim sklopovima iz tog vremena i čita. Tako npr. nisi mogao zid vanjskog toaleta nasloniti na komšijin zid. Tako da se jasno čita urbana i oblikovna orkestracija objekata, sakralnog i profanog karaktera u sklopu čaršije. U tadašnjem downtownu (poslovnom dijelu grada) bila je jasna hijerarhija. Najveća kupola je bila kupola glavne džamije. Javni objekti su građeni od kamena. Mi toga nismo svjesni. Veoma malo arhitekata je prepoznalo vanvremensku poruku Sarajeva iz tog perioda. Pored spominjanog tandema Grabrijana i profesora Juraja Neidhardta, treba spomenuti Aliju Bejtića, Džemala Čelića, Nedžada Kurtu i mnoge druge koji su svojim angažmanom u revitalizaciji čaršije sačuvali "bilo" tog najintimnijeg prostora u Sarajevu. Naša struka je vječno vapila da Sarajevo nema trgova kao simbola javnog života, a zaboravljala čaršiju, kao jedan intenzivni neprekidni *advent* u gradu. Danas se na onim "ko fol" trgovima ispred shopping centara često za potrebe događaja stvaraju atmosfere i tako aktiviraju ti prostori privremenim štandovima. Opet čaršija.

Dolaskom Austrije dolazi i do objave građevinskog reda kao ustroja u prostoru. Toj novini i razvoju u urbanom redu u prostoru arhitektica Nataša Pelja-Tabori (2021) u svojoj doktorskoj disertaciji dala je vrhunski doprinos. Ova disertacija je sada nezaobilazna kada se razmišlja o gradu. Nataša nas istraživački i vrlo taksativno uvodi u tu problematiku. Do potrebe za građevinskim redom, urbano razmišljanje o gradu sigurno je krajnja faza razvoja baroknog grada. Čuveni Haussmannov plan za spas Pariza, potpomognut Napoleonom III, jer bez gazde nema urbanizma, postao je urnek za potrebe tadašnjih gradova koji se industrijaliziraju i dobijaju na brzini i ekspanziji dolaskom novih potrebnih ljudi za rad. Slijedit će ga mnogi gradovi, kao što je plan Barcelone od genijalnog i, po meni, prvog savremenog urbaniste Ildefonsa Cerdàea, jer je povlačio bitne poteze u gradu. Razmišljao je infrastrukturalno, a ne samo oblikovno. Slijedom Pariza i tadašnji Beč uvodi građevinski red koji kod njih još postoji. Nataša u svojoj disertaciji navodi da se 1902. taj građevinski red ustanovio i u Sarajevu i trajao do pucnja Gavrila. U novonastaloj državi južnih Slovena, staroj Jugoslaviji, građevinski red je važio do 1936, kada su Mate Baylon i Emanuel Šamanek bili arhitekti koji su vukli i uticali na urbane poteze u gradu. O tadašnjoj nagloj urbanizaciji, koja je za nas sada historija, piše arhitekta Dušan Grabrijan, Slovenac koji je svojim angažmanom, pisanjem i edukativnim djelovanjem zadužio ovaj grad. U knjizi "Grabrijan i Sarajevo" autor Džemal Čelić citira Grabrijanov članak:

> Tvrdim da se Sarajevo izgrađuje sasvim bez glave. To potvrđujem primjerima. Prvi primjer: staro Sarajevo – Baščaršija prošle godine su sazvali neke arheologe da utvrde šta treba čuvati u starom Sarajevu. Oni su izabrali četrdesetak kuća koje se ne smije dirati i metnuli su ih u spisak. Ali, u pitanju nije 40 kuća. U pitanju je cjelina, u pitanju je da li će starost Sarajevo održati ili ga treba modernizovati. (Čelić, 1970: 101)

Danas mi to bezglavo vrijeme smatramo vremenom velikog poštovanja odnosa u prostoru! Grabrijan će u Sarajevo pozvati i svog prijatelja Juraja Neidhardta i s njim kao krunu njihovog rada objaviti knjigu "Arhitektura Bosne i put u suvremeno" (1957), koja je Biblija za nas arhitekte Sarajeva i jedna od najvrijednijih knjiga za razumijevanje ovog grada. Nažalost, njenog reprinta nema, pa i to govori o nama. Ta jedinstvena knjiga odvaja Sarajevo od ostalih gradova. To je njegova prostorna "Hagada".

Nastankom nove Jugoslavije, red u urbanizmu se uvodi preko Generalnog urbanističkog plana, o čijem se konceptu počelo razmišljati 1961, a usvojen

je 1965. i je osnova za sljedeće planove tog reda. To je bio jako sistematičan i ambiciozan plan tog vremena s jasnom infrastrukturalnom mrežom.[3]

Nakon toga slijedio je ambiciozni plan 1986–2000, odnosno 2015, koji nije mogao biti valorizovan zbog rata koji je uslijedio. Nakon destrukcije grada i promjene karaktera, izrađuje se prvi urbanistički plan ovog urbanog prostora u postdejtonskom periodu. Usvaja se Prostorni plan Kantona Sarajevo 2003–2023.[4] Prvi put se iz prostornih planova briše pojam grada i o redukovanom prostoru grada se razmišlja kao o Kantonu. To je i dalje aktuelna forma razmišljanja. Sadašnja vlada Kantona, koje se mijenjaju kao u hokeju, usvojila je inicijativu za promjenu generalnog urbanističko-prostornog plana, koji se sada priprema u Zavodu za planiranje Kantona Sarajevo. Ambiciozno za tek formiranu i od vremena neprovjerenu vlast u Kantonu. Nekolicina arhitekata koja se odazvala na javni poziv na prezentaciju tog koncepta plana u Zavodu nije dovoljna da bi se reklo da je plan transparentno predstavljen. Danas na polju razmišljanja o urbanizmu u ovom prostoru djeluje i neka simbioza urbanista s ETH Zurich, UNSA i Zavoda za planiranje Kantona Sarajevo, uz konzorcij konsultanata Urban plana, Helvetas i ENOVA. To je, ipak, jedna saradnja univerziteta i može biti od koristi za razmišljanje o gradu, ali nas ne smije zavesti svojim obećavajućim naslovima, kako obično i počinju ovakve saradnje. Kako reče neko, "svaka ekspertnost podliježe ideologiji". Ne mislim da će učešće studenata u izradi prijedloga biti odlučujuće, kako to navodi aktuelni premijer, jer energija mladih će svako biti uključena u izradu ovakve dokumentacije. Nama je neophodno iskustvo, a to je stvarno znanje, kako ga definira Albert Einstein. Takva je i saradnja s čuvenom kompanijom svjetskog renomea Arup, koja u saradnji s našim firmama radi na konceptu izrade masterplana za kampus. Projekat finansira EIB – Evropska banka za razvoj i AFD – Francuska banka za razvoj. Opet evropski eksperiment nad ovim prostorima, jer to je evropsko birokratsko razmišljanje o prostorima koje ne razumiju. Sarajevo je kroz svoju historiju bilo poligon za provjeru, od Osmanske, preko Austro-Ugarske, raznih Jugoslavija, do današnjih okolnosti, uvijek pod jakim uticajem interesa sa strane i odsustvom jasnog odgovora onih na kojima se to provodi. To je još jedan od projekata za to važno gradsko područje, prostore bivše kasarne, koje dijeli Sarajevo napola, a koje je nekom vlasničkom permutacijom pripalo Univerzitetu. Znamo da Univerzitet u Sarajevu nema kapaciteta da stvori tu jak kampus znanja. To bi trebala biti odluka države i grada, koji bi mogao biti edukacioni centar za

[3] Vidjeti časopis ARH -društva arhitekata DAS (1963) broj 2-3, Godina I, Sarajevo

[4] Vidjeti web stranicu Kantonalnog zavoda za planiranje Sarajeva (https://www.zpr.ks.gov.ba/)

Balkan, ali Cambridge i Harvard se ne prave preko noći i te bastione znanja ne čine zgrade, nego oni silni prestižni profesori, od toga mnogi nobelovci, koji čine esenciju takvih ustanova. Nažalost, naš univerzitet je ogledalo stanja u društvu. Nepotistički.

Dakle, iz navedenog vidimo kakofoniju u planiranju i razmišljanju o gradu. Na ovo treba dodati nereguliranu gradnju po padinama i rubovima grada, koji su prostorni dokaz rizomskog rasta grada. Sarajevo je sigurno, uz Beograd, grad s najviše tih "nelegalnih" bespravnih objekata. Neprovjereni podaci govore o nekih pedeset do šezdeset hiljada takvih objekata? Tačan podatak niko nema! Od pojma nelegalne gradnje bolje je koristiti termin profesora Muhameda Hamidovića, koji je tu pojavu klasifikovao kao "neregularnu gradnju". Svi ti objekti imaju priključak električne energije i priključak na gradsku vodovodnu mrežu, a većina i na gradsku kanalizacionu mrežu. To je najveći fenomen, o kojem nema sociooloških, niti relevantnih društvenih odgovora. To nisu slamovi južnoameričkih ili afričkih gradova, nego nevjerovatna privatizacija prostora, jer to nisu uboge udžerice, kao kod slamova gorespomenutih gradskih fenomena, nego ogromne kuće, najmanje s tri stana cca 240–300 m^2 korisne stambene površine, građene od trajnih čvrstih materijala i često nedovršene. To je teško i bolno ukloniti. To su sve kuće pripremljene za življenje bliske porodice, dakle za više familija, i to su kuće "kolektivnog stanovanja". Popisom iz 2013. vidi se da BiH ima viška stambenog prostora u odnosu na broj domaćinstava. Tako je i sa Sarajevom. Sve su to "škiljeće kuće", jer navečer se svjetlo vidi samo u jednoj sobi na fasadi punoj otvora. Kao kada čovjek zažmiri na jedno oko i gleda te. O ovom fenomenu trebalo bi se stalno govoriti i pokušati daljnje metastaze u prostoru spriječiti prije svega edukacijom iz koje će proisteći i neke regule.

Ovo neplansko širenje grada po obroncima i rubovima počelo je davnih sedamdesetih godina prošlog vijeka. Vršene su studije, spomenimo samo onu koju je 2006. napravio Institut za arhitekturu i prostorno planiranje Sarajevo "Valorizacija i sanacija bespravno izgrađenih objekata", za potrebe prostornog plana Kantona Sarajevo za period 2003–2023.

Da zaključimo ovaj brzi i pomalo konfuzni pregled pravila koja su se "poštovala" u jednom njegovom periodu konstatacijom da je Sarajevo od dolaska Austro-Ugarske na ove prostore u stalnoj mijeni koja se vidi na njemu. Nevjerovatno je kako se u ovom proizvedenom haosu uopšte snalazimo.

Kada je grad izgubio ovlasti nad sobom

Jedna vrsta eutanazije nad ovim gradom desila se njegovom postdejtonskom organizacijom. Grad gubi ingerencije, utapa se u pojam administrativni i nestaje u Kantonu Sarajevo. Da li ste u Sarajevu kada vas nakon izlaska iz tunela Ivan dočeka tabla "Kanton Sarajevo"?

Jasno je da oblik grada postaje neka "rizomska forma" jer je i tom administrativnom odredbom izgubio na svojoj pojavnosti i izgubio auru grada. Grad Sarajevo je jedinstven grad i među gradovima u BiH, kojem je dozvoljeno da se titulira kao grad, ali koji ne upravlja tim, nema nadležnosti ni nad jednom vitalnom funkcijom grada i kao ikebana služi samo da zbuni. Opširno i naučno egzaktno je to obrađeno u studiji ANUBiH "Sarajevo grad i regija u vremenu i prostoru" (Pejanović et al., 2020) U toj zaista vrijednoj studiji mogu se naći svi relevantni podaci za analizu ovog stanja. Pojam koji je odbranio BiH, jer Sarajevo je brend veći od cijele države! To je realno. Znamo da ima ljepših, većih, značajnih gradova, ali Sarajevo je grad za koji se zna. Nije to slučajno! Nije to samozaljubljenost Sarajlija, koji uzgred rečeno ne postoje, jer niti upravljaju ovim gradom, niti se pitaju. Gradovi su uvijek bili atraktori razvoja i napretka nacije, države (Jacobs, 2011: 478) – pisala je Jane Jacobs, gradobraniteljica, koja se kroz svoju kultnu knjigu "Smrt velikih američkih gradova" intelektualno zalagala za povratak digniteta pojmu grada, koji se kroz urbanizam moderne, zasnovan na atenskoj povelji, rastočio i obolio. Ona je bila čuveni borac za povratak trotoara, dramskog i scenografskog elementa svakog grada. Podsjetimo se da historija države počinje gradom državom, kako je pisao Paul Virilio (2011), jedan od značajnih mislilaca koji je grad gledao s jedne posebne strane. O odnosu grada i rata kojim se ovaj mislilac bavio napisao sam osvrt u našem dnevnom listu *Oslobođenje* naslova "Gradove ubijaju, zar ne?". To je jedna kratka analiza zašto su gradovi meta svakog rata, pa i ovog posljednjeg koji je Sarajevo doživjelo. Svaka nacija je svoj identitet formirala oko takvih žarišta i vrela ljudske aktivnosti. Što grad i jeste u svojoj podsvijesti.

Pogledajmo pravno stanje današnjeg grada Sarajeva. Grad kao nosilac lokalne samouprave pravno ne postoji, jer gradska uprava je protokolarnog karaktera. Ono malo kompetencija srušile su opštine koje čine grad: Stari grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, kad su tužile i dobile Grad i od 2007. godine one su nosioci lokalne samouprave. Sarajevo je samo zbir opština. Grada nema.

Kada tome dodamo otkačene satelitske opštine, Ilidžu, koja pretenduje da bude grad, Ilijaš, Hadžiće, Vogošću, jasno je koliko je ovaj prostor rascjepkan i usitnjen. Stvarni gospodari prostora su načelnici opština, koji pokriveni odlukama opštinskog vijeća lako mogu manipulisati prostorom. Zato bi se i mandat opštinskog načelnika trebao limitirati na dva, a ne, kako se sada u praksi dešava, gdje su neki načelnici na tom položaju četiri, pa čak i pet mandata. Kao srednjevjekovni vladari. Za tako dugi period oni od opštine naprave svoju kompaniju, rutinski je vode i izgube i ono malo imaginacije ako su je imali. To je u kontroli prostora najmanja lokalna samoupravna forma koja, ako je kreativna i dobronamjerna, može polučiti čudo. Biti vizionar ne može biti tehnokrata, nego kreativna osoba. Danas kada gledamo stanje grada Sarajeva, kojeg nema pravno, opština koje ga čine i svojim djelovanjem drobe i sitne, i na kraju Kantona, koji bi trebao biti krunska instanca, vidimo jednu nepovezanu, nesinhronizovanu relaciju u prostoru. Koliko ja pamtim, svi načelnici gradskih i satelitskih opština su se skupili samo jednom oko pitanja migranata. Nema u javnosti prezentacije nekog kolektivnog nastupa koji je neophodan, jer Miljacka teče kroz sve gradske opštine i dolazi nam od Pala, gdje i nastaje.

Prijedlog da se prave akumulaciona jezera na području RS kojima bi se s Kantonom regulisao protok vode u Miljacki primjer je te neophodne saradnje. Zato ove društvene pojave pravilno karakterišemo *neprirodnim*, jer se protive logici prostora u kojem smo. Mi idemo toliko daleko da smo podijelili i planine. To je najbolje vidljivo na Trebeviću gdje je zona koja se pod kontrolom Federacije zove zaštićena prirodna cjelina, a dio te iste planine našeg Trebevića koji je pod kontrolom upravnih organa Republike Srpske, tačnije Istočnog Sarajeva, aktivno je gradilište. Samo na ovom primjeru djelovanja u prostoru očigledan je primjer podijeljenosti nečega što je prirodno nedjeljivo. Mi samo katarzom u prostoru možemo vratiti dostojanstvo ovom nedjeljivom gradu. Razjedinjeno djelovanje opština i nemoć tako male lokalne samouprave koči sinhronizovan i vidljiv razvoj grada. Ovo što se dešava je zbir incidenata u prostoru, pa zato tvrdim da mi prznimo po gradu, a ne da smišljeno gradimo. Najbolji primjeri su totalna samovolja opštine Trnovo koja gospodari prostorom Bjelašnice, prirodnog resursa cijelog regiona, kao i samoproglašene intervencije opštine Stari Grad, koja je dozvolila da se izgradi stambena zgrada na pijaci Markale i poništila davno napravljeni prijedlog da se napravi spomen-pijaca – trg, savremeni nukleus tog dijela grada s podzemnim garažama i poslovnim blokom, ali i s naglaskom na ono što se tu desilo i kada je svijet konačno shvatio agoniju i traumu ratnog Sarajeva. Sada

je tu napravljena stambena zgrada, koja nikom neće valjati, ni susjedima, jer nije komšija, ni budućim stanarima, jer je neuslovna za tu vrstu stanovanja nad pijacom.

Najgore što se desilo je da je ovo društvo odšutjelo na ovu povredu njegove memorije!

Dozvolili smo da se na mjestu stradanja, na mjestu gdje se stvara pamćenje jednog naroda, ovim nepotrebnim potezom i sitnom računicom zatre sjećanje izgradnjom jedne nevažne i po svim urbanim aspektima nepotrebne stambene zgrade. Skoro je to mjesto spominjano u britanskom parlamentu, kada se Boris Johnson na stradanje Mariupolja u Ukrajini pozvao na sarajevske Markale i stradanje civila, koje se u Ukrajini ponavlja. Mi sada ovom gradnjom brišemo pamćenje, jer prostor je bitan za pamćenje, a vrijeme za sjećanje, kako je to hirurški precizno objašnjeno u knjizi za nauk o ovome "Kultura pamćenja" Jana Assmanna. Ova obezglavljenost i djelovanje opština kao da nisu dijelovi jednog tijela razdire biće grada. Grad je sada stvarno tijelo bez organa – rizom.

Moja smjela pretpostavka je da je to i namjerno, strateški dio specijalnog rata koji se i dalje protiv ovog grada vodi. Aktuelne politike naših susjeda uglavnom su koncentrirane u svom govoru na grad Sarajevo i nazivaju ga političkim, ekstremnim, jednonacionalnim, ali uvijek se u svakoj od tih konstatacija osjeti da je Sarajevo iznad toga, kao pojam. Šta nam je činiti da bi ojačalo?

Sarajevo će biti

Ovo je stih jedne od Fazlinih pjesama,[5] koji je bodrio Sarajlije u ratu, dizao je moral i podsjećao da će i to proći. Ovo je naslov ove teme i ujedno zaključak jer, kako smo u analizi razložili, izlaz iz ovog rizomskog stanja koje je uvjetovano vanjskim faktorima, odnosom "netokrata i konzumerijata" u ovom fluidnom, umreženom svijetu, kao iz svake entropije, leži u novom uspostavljanju nekog reda. Mi se približavamo vremenu "kaosmosa", kada strojevi postaju misleći, kako je to definisao Žarko Paić u tekstu "Nabor i Rizom" (2019), kada nam dolazi umjetna inteligencija, kojoj se novom tehnologijom predajemo. Zato je dobro jedno od pitanja iz knjige: Internet nam je izmijenio život, da li je promijenio gradove? (Guallart, 2014)

[5] Pjesma *Sarajevo će biti, sve drugo će proći*, tekst Djordje Balašević i Zlatan Fazlić Fazla, muzika Zlatko Arslanagić, pjevaju Davorin Popović, Mladen Vojičić Tifa, Zlatan Fazlić Fazla, Ismeta Dervoz.1992

Sarajevo, kao grad, tu mijenu već bilježi na sebi, pa po gradu i njegovim rubovima iznad i izvan grada nastaju kolonije za rad i život ovih novih nomada, kako oni sebe vole zvati, IT kompanija. Nisu oni nomadi, nego okovani tehnologijom vraćeni u sebe i tvore jednu vrstu autistične profesije. Zato se njihove zgrade za rad zamišljaju kao nasukani svemirski brodovi, dovoljni sebi i djeluju kao gat-kolonije. Mada je i njima, koji su virtualni, važan faktor okruženje. Bogovi su bili na Olimpu. Primjer u Sarajevu je hub kompanije Simphony na Trebeviću i budući hub kompanije Infobip na Šipu. To su neki od svježih primjera promjena na tkivu grada.

Recept za izlaženje iz ovog rizomskog stanja neodređenosti, a takav vam je oblik korijena đumbira, čvornat i zdrav, ali neugledan, k jednoj ugodnijoj silueti i prostornoj organizaciji je da se pokuša Sarajevu kao gradu vratiti dignitet u sljedećim etapama i stavkama:

– Vratiti gradu ustavno pravo na grad. To bi trebala biti primarna borba za očuvanje BiH. Dovoljno smo rekli koliko glavni gradovi znače za identitet. Sada je to jedini grad u BiH koji ne upravlja nijednom svojom vitalnom funkcijom. Njegov staratelj je Kanton. To su u navedenoj studiji ANUBiH decidno i jasno naveli.
– Otvoriti širi front razmišljanja o gradu. Uključiti sve one kojih se to tiče da planiranje ne bude akademska ugodnost, nego svakodnevna borba. To znaju oni koji se svojim radom bore za izmjenu tog stanja. Rekao sam da mi nemamo nijednu sociološku studiju stanja postdejtonskog Sarajeva.
– Vratiti građevinski red kao pravilo u ponašanju i planiranju o gradu.
– Da u razmišljanju o gradu probamo kroz dijalog skinuti neke od pojmova koji nas zavode u pogrešnom pravcu kada razmišljamo o njemu. Jedna od tih premisa je da je ovo *longitudinalan* grad. Sarajevo to postaje tek modernizacijom u tzv. socijalističkoj Jugoslaviji i naglom urbanizacijom i potrebom za kolektivnim stanovanjem, kad se ono razvija nizvodno niz Miljacku, a zapostavlja svoje najvrijednije padine, koje će popuniti neregulirana gradnja.

Svaki grad je u svojoj metafizici krug, kako nas je tome Bogdan Bogdanović, proto majstor podučio u svojim razmišljanjima u knjizi "Urbanističke mitologeme" (1966). Da, u metafizici je svakog grada da ima svoje okruženje. Tako i Sarajevo treba više gledati kao grad šireg obima jer okruženje utiče na njega, a on (grad) nas okružuje. Usvojimo li ovakvu dioptriju, postaje očigledno da bi se tunelskim prolazima ispod lokaliteta Žuč dobile odlične i jasne konekcije s okolnim planiranim rubnim autoputevima. Prvi urbanistički plan za grad iz 1965. predviđao je obodni autoput sa sjeverne strane grada

koji bi vezao istočni prilaz gradu sa sadašnjim autoputem koji tangira grad. Ne znam zašto se ta matrica napustila. Danas kada vidimo kako se autoput popeo iznad Zenice i ostavio je mirnu, u doline oko Bosne, to mi izgleda razumno. S autoputem prema Beogradu koji bi startao iz Lukavice, grad bi bio okružen brzim cestama. Istina je da se u prezentaciji izrade novog prostornog plana za grad vide ta dva autoputa, ali vidi se i da nisu spojena, jer se o ovom jedinstvenom prostoru razmišlja iz datosti i njegove nametnute podijeljenosti. E tu leži osnovni problem koji mi moramo rješavati. *Nema autoputeva koji nisu spojeni s nekim drugim.* Treba pogledati predloženu kartu i vidjeti nelogičnost vremena u kojem živimo.

To je svakako bolji prijedlog od forsiranog prolaza kroz historijsko tkivo, koji, ne znam zašto, još forsira tzv. brze gradske ceste. Saobraćajne matrice jos od sedamdesetih. Dvije tunelske cijevi, od kojih se samo jedna koristi, na pravcu koji povezuje Koševsku ulicu i Velešiće, zakržljali su ostaci te ideje. Taj jedan tunel jasno nam kazuje da su tuneli spas za komunikaciju u ovoj novoj konstelaciji grada.

Sarajevo treba *prokrvariti*, kako je Haussmann uradio s Parizom u devetnaestom vijeku. Očigledni su trombovi u saobraćaju i treba tražiti rješenje grada u novoj infrastrukturalnoj shemi kružne forme. Sada imamo dronove koji nas uče da holistički bolje vidimo i imamo sliku odozgo. Urbano razmišljanje je u suštini uvijek pomalo utopijsko, pa nas preko heterotopije vodi do distopije. Zato se ne bi smjeli stidjeti biti malo romantični i dati imaginaciji da vlada, kako reče Paul Virilio, i gradu obući "fino nedjeljno odijelo", kako je govorio najveći romantičar o gradovima u svojoj knjizi "Gradogradnja prema umjetničkim načelima" Camillo Sitte (2010), koji nas na svoj romantičarski način poziva da gradove obučemo u nedjeljna odijela kao što su se ljudi u njegovo doba nosili. Normalno da je ovim stavovima nervirao Le Corbusiera, koji je slavio mašinu, a ne čovjeka. Taj kartezijanac je svojim stavovima više izmijenio svijet od bilo kojeg moćnika. Ako se zna njegov otpor koji je imao prema akademiji i opsjednutost manastirima i samostanima, nije ni čudo da smo mi danas monade koje žive u svojim ćelijama i dodiruju se kao baloni *pjene*, kako je i naslov posljednje, treće knjige iz trilogije *Sfere*, jednog od najoriginalnijih mislioca Petera Sloterdijka (2020). Tu on analizira bitnu odrednicu intimnosti današnje individue i njene težnje za apartmanom, kao ćelijom koja postaje toliko intimna, kao i tijelo, gdje se u nju ulazi i iz nje izlazi samo voljom te monade – individue, koja onda ide u masovne prostore forme, arene, koncertne hale i kao u pjeni, balon do balona se naslanja dok se ne dodirnu i tako raspuknu i poništе.

Sve ove aspekte treba uvažavati kod promišljanja o promjeni odnosa u gradu. Treba nam ta akcionalno orijentisana urbano-sociološka svijest.

Kako je red da čime i kako počneš, da tako i time završiš, i ovu analizu stanja grada, koji s pravom neimar Bogdan Bogdanović smatra bićem, a ne tijelom bez organa – rizomom kakvo je danas Sarajevo, završit ćemo riječima iz njegove knjige "Gradoslovar", koja je zbir "uspavanki", malih priča o gradu, pa je na mjestu slova I – Igra:

> Igra je misao, misao je događaj.
>
> Tamo gdje se ljudi ne umeju da igraju gradova, tamo ne umeju ni da misle svoje gradove i svoje prostore. Tamo se ni pravi grad nikad neće dogoditi… (Bogdanović, 1986: 159)

i kao što stih Fazline pjesme kaže:

> Sarajevo će biti, sve drugo će proći!

Literatura

Knjige

Bauman, Zygmunt (2009). *Fluidni život*. Mediteran Publishing – Art print, Novi Sad.

Bard, Alexander, i Svenderqvist, Jan (2003). *Netokracija: Nova elita moći i život poslije kapitalizma*. Differo, Zagreb.

Bogdanović, Bogdan (1966). *Urbanističke Mitologeme*. Vuk Karadžić, Beograd.

Bogdanović, Bogdan (1986). *Gradoslovar*. Vuk Karadžić, Beograd.

Calvino, Italo (1972). *Le città invisibili*. Giulio Einaudi Editore.

Castells, Manuel (2018). *Uspon umreženog društva, Informaciono doba: Ekonomija, društvo i kultura*. Javno preduzeće Službeni glasnik, Beograd.

Čelić, Džemal (1970). *Grabrijan i Sarajevo*. Muzej grada, Sarajevo.

Deleuze, Gilles, i Guattari, Felix (2013). *Kapitalizam i šizofrenija 2 – Tisuću platoa*. Sandorf & Mizantrop, Zagreb.

Grabrijan, Dušan, i Neidhardt, Juraj (1957). *Arhitektura Bosne i put u suvremeno*. Državna založba Slovenije uz pomoć N. R. Bosne i Hercegovine i N.R. Slovenije.

Guallart, Vicente (2014). *The Self Sufficient City*. Actar Publishers.

Jacobs, Jane (2011). *Smrt i život velikih američkih gradova*. Mediterran Publishing, Novi Sad.

Klein, Naomi (2008). *Doktrina šoka: Uspon kapitalizma katastrofe*. V.B.Z., Zagreb.

Mumford, Lewis (2006). *Grad u istoriji: Njegov postanak, njegovo menjanje i njegovi izgledi*. IP "Book&Marso", Subotica.

Pejanović, Mirko, Domazet, Anto, Osmanković, Jasmina, i Sadiković, Elmir (2020). Sarajevo grad i regija u vremenu i prostoru – studija. Posebna izdanja, knj. CLXXXIV, Odjeljenje društvenih nauka. Knj. 12. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo.

Pelja Tabori, Nataša (2021). *Justification and Reintroducing the Building Code for Sarajevo Canton*. Doktorska disertacija, Tehnički univerzitet u Beču, Katedra za arhitekturu i prostorno planiranje.

Sitte, Camillo (2010). *Gradogradnja prema umjetničkim načelima*. Litteris, Zagreb.
Sloterdijk, Peter (2020). *Sfere I – Mjehuri*. Mizantrop, Zagreb.
Virilio, Paul (2011). *Kritični prostor*, Branko Kukić – Gradac K., Beograd.
Wilson, Ben (2021). *Metropolis: Istorija grada, najvećeg izuma čovječanstva*. Laguna, Zagreb.

Časopisi i radovi

ARH, časopis društva arhitekata Sarajevo – DAS, vol. I (br. 2–3), Sarajevo 1963-
Paić Žarko (2019). Nabor i Rizom: Deleuzeovo doba i suvremena arhitektura, u: Tehnosfera. Sklop i petlja: Što je preostalo od arhitekture?, sv. IV (str. 123-155), Sandorf, Mizantrop, Zagreb.

Online publikacije

Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, https://www.zpr.ks.gov.ba/.

ANU BiH
АНУ БиХ